

Turkish Studies Comparative Religious Studies

Volume 14 Issue 3, 2019, p. 441-450

DOI: 10.29228/TurkishStudies.23003

ISSN: 2667-5544

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 06.05.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.09.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (27.06.2019)- Referee 2 (19.05.2019)

This article was checked by iThenticate.

SÜFİ KİŞİLİĞİN TEŞEKKÜLÜNDE “HATIRLAMA” BAĞLAMINDA ZIKRİN ROLÜ

Veysel AKKAYA*

ÖZ

Bu makalede, tarikat usûlü olarak süfi kişiliğın teşekkülünün zikir merkezli oluşu üzerinde durulacaktır. Zikir, tarikatlarda temel esas olarak kabul edilir. Nefsin tekâmülünde Allah'ın yedi isminin nefis mertebelerine göre zikredilmesi esastır. Kalbin tasfiyesinde de yine ism-i câmi olan “Allah” zikri ile huzura erilir. Süfinin kendisine şeyhi tarafından telkin edilen zikirde asıl amacı, Allah'ı sürekli hatırlayacak bir bilinç haline yükselmesidir. Artık o, Allah'ın kendisini murâkabe ettiğinin farkında olduğundan, kötülöklere düşmekten azami ölçüde kurtulacak, iyilikler peşinde koşabilecektir.

Zikre hatırlamak açısından bakıldığında, hatırlamanın gerçekleşmesi için öncesinde unutma halinin bulunması gerekir. Süfiler unutmanın bu dünyâ hayatında Allah'ı unutma ve daha önce ruhlar âleminde gerçekleşen “Elest bezmi”ni, Allah'a iman ve kulluk üzere verilen sözü (misâk) unutma şeklinde yorumlarlar. Her iki unutma şeklinde de Allah'ı hatırlamak zikir kapsamı içerisinde yer alır. Süfinin asıl yapması gereken şey, kendisindeki bu unutma özelliğini, mevcut kötü şeklinden iyi şekle çevirebilmesidir. Böylece daha önce Allah'ı unutturken, artık Allah'tan başkasını unuttur hale gelecek, hakikî zikre ulaşmış olacaktır.

Ayrıca zikirde hatırlamaya vesile olan hayal gücü, muhabbetle alâkalıdır. Birini seven onu andıran bir şeyi hayal edince sevgilisini hatırladığı gibi, Allah'ı seven kimse de, Allah'ın tecellileri olan bu âlemde her temâşâ ettiği şey vasıtasıyla, o şeyde Allah'ın tecellisini hayal edeceğinden, Allah'ı hatırlayacak, hatta hiç unutmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zikir, Hatırlamak, Unutmak, Hayal, Muhabbet.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, E-posta: veysel.akkaya@izu.edu.tr

---

THE ROLE OF DHIKR IN THE CONTEXT OF REMEMBERING IN THE FORMATION OF SUFI PERSONALITY

ABSTRACT

In this article, we will focus on the fact that the formation of the Sufi personality as a method of order is dhikr-centered. Dhikr is considered as the basic principle in the orders. In the ripeness of the Nafs, it is essential that the seven names of Allah be mentioned according to the layers of the Nafs. In order to attain peace in the liquidation of the heart, it is necessary to mention the name of Allah, which contains all the names. The real purpose of the dhikr reported to a Sufi by his sheikh, is the rise of a consciousness that will constantly remember Allah. Now that he is aware that Allah is watching over him, he will be greatly free from sins and will be able to pursue goodness.

When dhikr is considered from the point of view of remembering, there must be a state of forgetting before doing so. Sufis interpret "forgetting" as: forgetting Allah in this worldly life, the "Elest World" that took place and the promise that is given in the form of belief in Allah and worship (misaq) in the world of souls. Remembering Allah in both forms of forgetting takes place within the scope of dhikr. What sufi really needs to do is to use this feature of forgetting itself in a good way to transform it from its present bad form into a good form. So while the Sufi used to forget Allah before, he will now forget everything other than Allah, and thus will have reached the genuine dhikr.

Besides, the imagination which contributes to remembering in dhikr is related to love. As one remembers the one whom they love when imagining something that reminds them their beloved person, the person who loves Allah will remember and never forget Him through everything they will see in the universe which are all manifestation of Him.

STRUCTURED ABSTRACT

According to the Qur'an, dhikr is the common situation of the whole universe in its own language. Since the human being is a small prototype of the universe, each part of the body is in remembrance as well. This type of dhikr is compulsory for all beings. On the other hand, there is also a voluntary dhikr, that type of dhikr is specially belongs to man. In the voluntary dhikr type: "You believers! chant to Allah a lot" (Ahzab, 33/41) as it mentioned in the verse, your chanting to Allah should be at an enough level to be said a lot. Because one can achieve to a true peace only through dhikr (er-Ra'd, 13/28) verse. Named Al-Man Surah, it is noteworthy that ordained to the human being to mention the names of Allah all the time that is; day and night is very important between the dhikr and the relationships of the human. (al-Man, 76/25).

Dhikr means the word of glory, cheers, prayer, advice and to protect and remember. According to that, dhikr appears as a condition of one's self. By the virtue of the dhikr, one remembers and brings his/her mind the knowledge that he/she already had in the mind. In the remembrance, it comes into question to remember the heart at high level and the tongue

participates into the dhikr by expressing that remembrance. The word meanings of dhikr contains important elements for the development of Sufi personality. When Ibn Manzur describes the dhikr, first he draws attention how to preserve the remembrance ability that is, he preserves what he has learned and to continues to remembering. A person remembers the forgotten things through the tongue or heart. Termed dhikr, being conscious that the heart is always with Allah at any moment, in this way, you can get rid of careless and forgetting.

For human being to remember something he/ she must have experienced or have prior knowledge of that thing. To remember in the dhikr, remembrance is when you forget the God in this flesh and when you ascend to the next level at dhikr, and it of course continues towards to remember the togetherness with Allah in the whole universe. Remembering is after forgetting. As it is known, forgetting is one of the basic qualities of human being (Tâhâ, 20/115). (el-A'raf, 172) verses. Man forgot his covenant with Allah and His promises that he/ she take the pledge before (al-Baqara 2/93). As mentioned in the verses, the Sufis give importance to this state of ontological forgetting by remembering and chanting. (Oh who believe!) Chant Allah a lot (al-Ahzab, 33/41).

A person's inaccuracies usually happen when he forgets Allah. A person who remembers Allah, he/she will refrain from making mistakes because of that remembrance. In fact, the further he/she goes in remembering Allah, the more he will be protected from mistakes, and the more he/she will behave well. Even if the perpetrator commits this mistake by thinking of Allah's mercy and forgiveness, he has actually forgotten the wrath of Allah. When it is needed to be approached to the forgetting problem from another perspective, the person who cannot forget the negativities and evils is considered as one of the reasons of depression in psychology. The only way to get rid of them is to forget them. From the point of view of Sufism, the heart is “Beytullah” and belongs only to Allah. In this sense, it will be transcended the limit and some kind of evil to place another something than Allah in the heart. It should be considered as the problem of superior personality that Sufi cannot forget the evils in the sense that the love of anything other than Allah in the heart of sufi, is expressed mâsivâ. Therefore, in the development of personality, the Sufi, in the matter of forgetting, which is its essential feature, should deliberately advance the order of forgetting everything else except Allah.

The Sufis explain the act of forgetting what is bad with the verse of remember. “Remember Allah when you forget him” (Kahf, 18/24).

Eşrefoğlu Rûmî thinks and believes that the sufi should forget everything expect Allah even he should forget himself by drawing attention to the forgetting issue in the verse.

One point that should be considered in terms of forgetting and remembering is to forget what is bad and to remember what is good. The greatest remembrance is to remember Allah. (al-Kahf, 18/24; al-Ankebût, 29/45) In this regard, Allah tells us that He will remember those who remember him (al-Baqara, 2/132) and He will forget the forgotten (et-Tevbe, 9/67).

One of the meanings of the word dhikr is to remember the lover through a dream that resembles the lover.

In this description, both the relationship between dhikr and affection arises, and the value of dhikr in terms of dream appears. It is very important to use your imagination during dhikr. In Sufi discipline, he is asked to imagine the phrase of the remembrance. For example, if he is chanting Allah, he imagines a word with divine light written Allah in Arabic on it, in Sufi's heart. In this way, tries to embroider lafza-i celâli into his heart. That dream, which begins as a form, is followed by observing authority in terms of meaning in the next progressive stages.

When we look at the issue in terms of imagination and from perspective of remembrance. everything which is visible in the world that belongs him, actually reminds Allah. The one who saves his imagination from self-esteem levels, at the spiritual levels, everything in the world is a dream to him; so in this way, they will remind him of Allah, he will chant him a lot. Being remembrance of the beloved through a dream resembling the beloved, reveals its relationships with the chanting.

Remembering and remembrance is the basic character of dhikr. Sufi shapes his framework by remembering the covenant that he gave the promises to Allah in this world through dhikr. Remembering comes after forgetting, remember Allah when you forget him. (Kehf, 18/24) verses. Dhikr is understood to by those who forget Allah, as well as to remember Allah after forgetting what is exist in this world. It applies in both cases to the chanting. While remembering Allah leads one to good, forgetting Allah form basis for the evils. Not having information about Allah is an obstacle to the benefits to be obtained even in worship. For this reason, in Sufism "zîkr-i dâim" that remembers Allah constantly, in fact it will always be ensured to be about charity. The sufi'personality when it has reached this level can be considered as top point in the sufism

Remembering in the dhikr is with a dream reminiscent of a lover, shows us the relationship between Allah and Dhikr. Dhikr, as mentioned in the Mezkûr'a conversation, the emergence of divine conversation is possible thanks to a great amount of chanting. For the Sufi, every being in the universe, because it is the manifestation of Allah everthings point him. Therefore, one who sees the world with that eye, will always remember Allah and he will be reached the original chanting. Thanks to this remembrance, a sufi who reached that perfection level in sufism he will be always with the consciousness of being in the presence of Allah so he will keep his body and heart from bad deeds and will be held firmly to good deeds.

Keywords: Dhikr, remembering, forgetting, dreaming, love.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, bu âlemde her şeyin zikir halinde olduğunu haber vermektedir (İsra, 17/44; Haşr, 59/1). Zikir, kâinatın varlığını sürdürme sebebidir.¹ İlâhî kanun gereği bir varlığın Allah'ı

¹ İbnü'l-Arabî, varlık âleminde her şeyin varlığının zikreden olarak konumlandığını belirtir. Varlığın hakikatini görmeyi de zikir ile ilişkilendirir. Ona göre bir varlığa bakan onun zikretmediğini görüyorsa, aslında o varlığın hakikatini görmemiş demektir. Bkz., İbnü'l-Arabî, tsz.A, IV, 10.

zikredememesi, artık varlığının devam etmemesi demektir. Varoluş açısından insan kâinâtın küçük bir prototipi, hülâsâsı ve özü olması hasebiyle insanın her zerresi zikir halindedir. Zikir açısından bakıldığında hücremizin ölmesi demek, aynı zamanda zikrinin kesilmesi demektir. Bu zikir çeşidi bütün varlıklar için zorunlu yani ıztırâridir. Bir de ihtiyârî zikir vardır ki bu zikir şekli, insana âittir. İnsan, kâinâta ve kendinde var olan ilâhî mûsikiyeye eşlik edebildiği ölçüde içindeki ve dışındaki âlemin hakikatlerine vâkıf olur. İkilikten kurtularak birliğe erer. Bu manada zikir kişiyi fitratına aykırı davranarak kaosa düşmekten kurtaran, yegâne formül olarak karşımızda durmaktadır.

Sûfi telakkîye göre, mahlûkât içerisinde Allah'ı en çok zikreden cemâdâtır.² Sonra nebâtât yani bitkiler, ardından hayvânât ve en son insanlar gelir. Küçük âlem olan insanda cemâdât, nebâtât ve hayvânâtın tekâbülü bulunmaktadır (bkz., İbnü'l-Arabî, tsz.A: I, 120;1993: 203-204). Bu anlamda insanın da en çok zikreden kısmı cemâdâtın karşılığı olan kemikleri, ardından nebâtâtın karşılığı olan kılları, sonra hayvânâtın karşılığı olan bedeni ve en son nefsi olacaktır. Allah Teâlâ âyetlerde nefsin bu az zikir halinden kurtularak, çok zikir haline geçiş için çalışmalar yapılmasını istemektedir. “Ey iman edenler, Allah'ı çokça zikredin” (Ahzâb, 33/41) âyetinde iman edenlerin zikir-i kesîre ermeleri hedef gösterilmektedir. Çünkü ancak zikir sayesinde gerçek huzûra ermek mümkündür (er-Ra'd, 13/28).

Âyette “Ey iman edenler!” ifadesinde hitap belli bir zümreye değil, bütün iman edenlere iken, günümüzde ise bazı çevrelerin, Allah'ın ismini zikretmeyi sadece tarikat erbabının yaptığı bir uygulama gibi göstermeye çalışması, zikre parçacı bir yaklaşımın sonucu olsa gerektir. Kur'an okumak, namaz kılmak, duâ etmek, ders vermek, vaaz ve nasihat, tefekkür gibi ibadetler zikir olduğu gibi (Bkz., el-İskenderî, 2008: 13), Allah Teâlâ'nın ismini anmanın ve bunu sürekli hale getirmenin birçok âyette zikir olduğu belirtilmektedir. Mesela ismi “el-İnsan” olan sûrede, Allah'ın isminin gece gündüz yani her zaman zikredilmesinin emredilmesi zikir-insan ilişkisi açısından dikkat çekicidir (el-İnsan, 76/25).

Okuma kökünden kelimeler Kur'an'da yaklaşık 88 yerde geçerken, zikir ile ilgili kelimeler 234 yerde geçmektedir (Bkz. Abdülbâkî, 1364/1945: z-k-r, 270-275; k-r-e, 539-540). Bu da yaklaşık okumanın üç katına tekâbülmektedir. O halde günümüzde müslümanlara hedef olarak çok okuyan kişi olması istenmesinin yerine, “çok zikreden ve yeterince okuyan bir kişi” olmasının öne çıkarılması daha doğru gözükmektedir. Peygamber Efendimiz, Muâz b. Cebel'e sevgisini açıkça dile getirdikten sonra zikir, şükür ve güzel ibâdet hususunda, her farz namazın akabinde Allah'tan yardım dilemesini tavsiye etmesi (Ebû Dâvud (tsz.): II, 86, nr. 1522), müslümanın hayatının zikir merkezli şekillenmesinin en güzel örneklerinden biridir.

Lügat ve İstilah Olarak Zikir

Zikir, kelime olarak şan, şerefe, namaz, öğüt, duâ, korumak ve hatırlamak gibi anlamlara gelir. Buna göre zikir kişinin öz benliğinin bir durumu olarak karşımıza çıkar. Zikir sayesinde kişi kendisinde önceden var olan, elde etmiş olduğu bilgileri akla getirerek hatırlar. Zikirde daha üst düzeyde kalbin hatırlaması söz konusu olup, dil bu hatırlananı ifade ederek zikre katılmış olur. İsfahânî bu açıdan zikri, kalp ve dil ile yapılan olarak iki kısımda incelemektedir (el-İsfahânî, 2012: 398; Abdürrâzık, 2004/1425: II, 699).

Zikrin kelime anlamları, sûfi kişiliğin gelişimi açısından önemli unsurlar içermektedir. İbn Manzûr zikri tarif ederken önce, hatırladığını koruma, yani hatırlamayı devam ettirme özelliğine dikkat çeker. Kişi unuttuğunu dil veya kalb ile hatırlar. Ayrıca zikirde hayal söz konusudur. Kişiyi sevgilisini andıran bir hayal gelince sevgilisini hatırlayacaktır. Zikir aynı zamanda unutmanın da zıddıdır (İbn Manzûr, 1994: V, 308).

² Galatî meşhur şekliyle cemâdât kelimesinin “cansız varlıklar” olarak kullanımı batılıların modern dünyada maddeyle ilgili yanlış bir bakış açısıdır. Tasavvufî telâkkîde cemâdât aslında kesafeti en yoğun varlıklar demektir. Çünkü bu görünen âlemde her varlık, latîf âlemlerden gelerek derecesine göre kesâfet kazanmıştır. Bir başka deyişle bâtundan zâhire, nûrdan karanlığa, mânâdan maddeye yolculuk yapmıştır.

Istilah olarak zikir, kalbin her an Allah ile beraber olduğunun şuurunda olup, böylece gaflet ve unutmaktan kurtulmasıdır. Bir başka tarife göre zikredilenin, anılan varlığın kalp ve dille sürekli tekrarlanmasıdır. Zikir, dille, kalple ve beden organlarıyla yapılır. Yine zikir gizli ve açık yapılır. Bütün bu zikir çeşitlerini kendinde birleştiren kimse kâmil zikir ehli kabul edilir (İskenderî, 2008: 13-14).

Bu tariflerden hareketle biz makalemizde, sûfî kişiliğin gelişimi açısından hatırlama ve hatırlamada muhabbetle alakalı hayalin yeri üzerinde durmak istiyoruz.

Hatırlamak

İnsanın bir şeyi hatırlaması için, geçmişte onu yaşamış olması veya o şey hakkında önceden bilgi sahibi olması gerekmektedir. Zikirde hatırlama, bu dünya hayatında Allah'ı unuttuğunda hatırlama olduğu gibi, daha ileride zikirde üst seviyeye çıktığında âlem-i ervâhta Allah ile beraberliği hatırlamaya doğru seyrederek.

Sûfîler, zikri tarif ederken zihnin hatırlamasının ötesinde, asıl kalbin hatırlamasını hedef gösterirler. Zikirde hatırlama öyle bir seviyeye gelmelidir ki kalbin her an Allah'ı hatırlayarak, unutmaktan kurtulması gerekir (el-İskenderî, 2008: 13; Tek, 2008: 187).

Hatırlamak unutmadan sonradır. Bilindiği üzere unutmak da insanın temel vasıflarındandır (Tâhâ, 20/115; Andolsun, bundan önce biz Âdem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık). İnsan kelimesinin de bir manası unutmakla ilgili olup, cennette insan ahdini unuttuğu için "unutan" anlamında "insan" diye isimlendirilmiştir (Kutluer, 2000: XXII, 320). Demek ki insanın ontolojik olarak bir unutmama hali söz konusudur. İnsan 'Elest bezminde' (el-A'râf, 172) Allah ile beraberliğini ve verdiği sözü, ahdi (el-Bakara 2/93; en-Nisâ 4/155; el-Mâide 5/7) unutmamıştır (Konu ile ilgili ayrıca bkz., Kökver, 2018: 56-57). Sûfîler âyetlerde belirtildiği üzere çokça hatırlayarak yani zikrederek bu ontolojik unutmama halinden hatırlama haline yükselmeye önem verirler (Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin (el-Ahzab, 33/41).

Dünya hayatı açısından kişinin unutmaması ve hatırlaması, yerine göre farklı anlamlar kazanır. Mesela kendisiyle ilgili geçmişte yaşadığı kötü şeyleri unutmaması ne kadar olumlu bir süreç ise, iyi hatıraları ve yapması gereken vazifeleri unutmaması da kötü bir süreç olacaktır. Başkaları ile ilişkilerinde ise tam tersi bir durum söz konusudur. Başkasının yaptığı kötülüğü unutmamak kişilik açısından olumsuz bir süreç olduğu gibi, başkalarına yaptığı iyiliği unutmamak karşı tarafı minnet altında bırakmak da olumsuz bir davranıştır.

Kişinin kendisi ile ilgili iyi olan şeyleri unutmaması, yine başkasının kendisine yaptığı iyilikleri unutmaması kişiyi hata işleme, vefasızlık, nankörlük ve sorumsuzluk gibi kötü davranışlara itebilir. Bu durum kişinin insan ilişkilerinde böyle olduğu gibi, Allah ile ilişkilerinde de geçerlidir. Bir başka deyişle yatay boyutta unutulmaması gerekenleri unutmama ne kadar kötü davranışlar meydana getiriyorsa, dikey boyutta da kötü davranışlar doğuracaktır. Hz. Âdem ve Havvâ'nın Cennet'ten sonra dünya hayatına gönderilmeleri, Allah'a verdikleri ahdi unutmalarıyla yakından alakalıdır (Tâhâ, 20/115).

Kişinin yanlışlıkları genellikle Allah'ı unuttuğu zamanlarda olur. Allah'ı hatırlayan ise, bu hatırlama sebebiyle hata işlemekten sakınacaktır. Hatta Allah'ı hatırlamada ne kadar ileri giderse, o kadar hatalardan korunacağı gibi, aynı zamanda iyi davranışlar sergileyecektir. Hata işleyen kimse Allah'ın rahmetini, affediciliğini düşünerek bu hatayı işlese bile, aslında o Allah'ın gazabını unutmamış bulunmaktadır. O halde zikir kişi için, üstün bir kişiliğe sahip olmada vazgeçilmez bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Bu sebeple olsa gerek ki, tasavvufî terbiyede sûfinin kemâle doğru yapacağı seyr u sülûkun temelinde zikir yerleştirilmiştir. Sûfîler zikir için, tarikat terbiyesinde "üssü'l-esâs" (Yılmaz, 2019: 163) yani en başta gelen esas, temel unsur ifadesini kullanmışlardır. O halde tarikatlarda zikirsiz bir olgunlaşma süreci mümkün görülmemiştir.

Bir başka açıdan unutmaya yaklaşıldığında, kişinin geçmişte yaşadığı olumsuzlukları, kötülükleri unutamaması, kişilik problemi olup psikolojide depresyon sebeplerinden biri olarak kabul edilir. Bundan kurtulmanın yolu ise, onları unutmaya yönelik çözümlerdir. Tasavvuf açısından meseleye bakıldığında, kalp “Beytullah” olup sâdece Allah’a mahsustur (Gündüz, 1992: VI, 86). Bu manada kalbe Allah’tan başkasını yerleştirmek, haddi aşmak ve bir tür bâtinî kötülük olacaktır. Sûfinin kalbinde -mâsîvâ olarak ifade edilen- Allah’tan başka herhangi bir şeyin sevgisinin yer etmesi anlamındaki kötülükleri unutamamasını, üst kişilik problemi olarak değerlendirmek gerekir. O halde kişilik gelişiminde sûfi, aslî özelliği olan unutmaya hususunda, Allah’ı unutmak mertebesinden, Allah’tan başka her şeyi bilinçli olarak unutmaya mertebesine terakkî etmelidir. Bu da hatırlama yani zikir ile olur. Hatta bu unutmaya da öyle bir seviyeye ulaşması gerekir ki, her şeyi unuttuğu gibi, kendini de unutmalıdır. Sûfilere göre ancak bu seviyeye ulaştığında, Allah’ı hakîkî olarak zikretmiş olur. Sûfinin bunu elde etmesi, zikir sayesinde fenâ ve vecd gibi yüksek hallere ermesiyle mümkündür.

Sûfiler, kötü olan şeyleri unutmaya eylemini “Unuttuğun zaman Rabbi’ni hatırla” (Kehf, 18/24) âyetiyle açıklarlar. Eşrefoğlu Rûmî âyetteki unutmaya dikkat çekerek, zikirde sûfinin Rabbi’nden başkasını unutmaması ve hatta kendini de unutmaması halinin gerçekleşmesi gerektiği kanaatindedir. Unutmaya gerçekleştirmek için sûfinin kendini sanki ölmüş gibi kabul ederek zikretmesi gerekir (Eşrefoğlu Rûmî, 1996: 389). Ancak bu sâyede zikir, kişiliği inşâ etmeye başlayacaktır. Hâce Abdullah el-Herevî’ye göre âyette üç mertebeli bir unutmaya vardır. Birincisi kişinin Hak’tan başkasını unutmaması, ikincisi kendini hatırlamada kendini unutmaması ve üçüncüsü Hakk’ın onu zikretmesi ile bütün zikirleri unutarak Hakk’ı zikretmesidir. Abdürrezzâk el-Kâşânî, el-Herevî’nin bu görüşünü, zikir sayesinde unutmaya mertebelerinde ilerleyen salikin en sonunda kendi zikrini de unutarak, gerçekte zikreden kendi olmadığını bilmesi şeklinde yorumlar. Artık sâlik fâni olduğu için, zâkir de mezkûr da Allah olur (Tek, 2008: 187-188).

Unutmak ve hatırlamak açısından dikkat edilmesi gereken bir husus da, kötü olanı unutmak için iyi olanı hatırlamak gerektiğidir. Bunun için âyet ve hadisler bize sürekli hatırlama çalışmalarını yapmamız gerektiğini telkin ederler (“İnsan hatırlamıyor mu?...” ez-Zâriyât 51/55, Ayrıca bkz. Âl-i İmran, 3/103; el-En’âm, 6/69). Allah Teâlâ yaratılışımızı, verdiği nimetleri, kabir, mahşer ve kıyameti hatırlamamızı istemektedir (el-En’âm, 6/73, el-İsrâ, 17/52, 71; el-Kehf, 18/47, el-Meâric, 70/43, vd.) ki bu dünya hayatıyla sınırlı olmayan geniş zamanlı bir hatırlama eylemidir. Ayrıca Kur’ân’ın kendisi bizzat hatırlatma kitabıdır (Hûd, 11/120). Hatırlamanın en büyüğü ise Allah’ı hatırlamaktır. (el-Kehf, 18/24; el-Ankebût, 29/45) Bu konuda Allah kendisini hatırlayanı hatırlayacağını (el-Bakara, 2/132), unutanı da unutacağını haber verir (et-Tevbe, 9/67). Âyetlerden anlaşılan kişi yapacağı hatırlama çalışmalarıyla sürekli bir hatırlama bilinci kazanmalıdır (el-A’raf, 7/205; Âl-i İmrân, 3/191).

Allah’ı anmanın, devamlı hatırdaki tutmanın, bütün uzuvlarla yaşayan kişinin durumu ile Allah’ı hayatında yaşamayanın, günlük meşguliyetlerden dolayı O’nu unutup hatırlamayan kişinin hâli, “...Rabbini zikreden ile zikretmeyenin durumu, diri ile ölüünün durumu gibidir.” (Buhârî, Da’avât: 66) gerçeğinde anlamını bulmaktadır (Tenik - Gökteş, 2014: 284).

Bu izahlardan da anlaşılacağı üzere kişinin unutmaması ve hatırlaması gerekenler hususunda seçim yapması zaruridir. Allah ile ilişkilerinde kendini ve varlıkları unutmaması iyi bir durum iken, Allah’ı unutmaması kötü bir durumdur. İnsanlarla ilişkilerinde ise kendine yapılan kötülükleri unutmaması iyi bir durum iken, iyilikleri unutmaması kötü bir durum olacaktır.

Sûfiler hatırlamanın kişiyi tefekkür etmeye götüreceğini belirtir. Tefekkür ile korku ve ümit hali meydana gelir. Hatırlamanın en ileri derecesi ise müşahededir. (el-Mekkî, 2003: I, 114) Zikir insanın zikrettiğini tefekkür etmesini sağlar. Kişi ayetlerde belirtildiği üzere Allah’ın eserlerini ve nimetlerini tefekkür ettiğinde (el-Mâide, 11; el-A’raf, 69; ez-Zuhrûf, 13), Allah’ın isim ve sıfatları üzerinde tefekkür etmiş olur. Zikir bu şekilde gerçekleşince insana gelen bütün olumsuz duygular (kin, nefret, dedikodu,

kıskançlık gibi) temizlenir. Allah tefekkürünün kendisine hâkim olduğu kimseyi, olumsuz duygular hâkim olamayacaktır (Bkz. Tenik - Göktaş, 2014, 275).

Hatırlamada Hayalin Yeri

Zikir kelimesinin manalarından biri de, sevgiliyi andıran bir hayal vasıtasıyla sevgiliyi hatırlamaktır. (İbn Manzûr, 1994: V, 308). Bu tarifte zikrin muhabbetle ilişkisi ortaya çıktığı gibi, hayalin zikir açısından taşıdığı değer de ortaya çıkmaktadır. Hayal bilindiği gibi gerçeğin gölgesi, aynadaki yansımasıdır. Hayal hatırlama vasıtalarından biridir (Bkz., Durusoy, 1998: XVII, 1). Hayal kişi açısından sübjektif bir tecrübedir. Bu manada seven için sevgiliyi andıran hayaller çok farklılık arz eder. Sevgiliyi andıran ve böylece hatırlatan her şey, seven için ayrı bir önem taşır. Seven daha çok sevdiğinin hayali ile yaşar. Bu hayal vasıtasıyla sevgiliyi hatırlatan şeyler de seven için sevgili hükmündedir. Beşerî aşta olduğu gibi ilâhî aşta da aynı mekanizma ulvî boyutta cereyan eder.

Zikir esnasında da hayal gücünü kullanmak çok önemlidir. Tasavvufî terbiyede sūfî hangi zikri yapıyorsa, kendisinden o zikrin lafzını hayal etmesi istenir. Meselâ Allah zikrini yapıyorsa, kalbinde nurdan bir yazı ile Arapça olarak “Allah” lafzının yazılı olduğunu düşünür. Bu şekilde lafza-i celâli kalbine nakşetmeye çalışır. Şeklî olarak başlayan bu hayal, ilerleyen merhalelerde mânâyaya doğru seyrederek, müşâhede makamına çıkarılır. Yine âyet-i kerîmede “Beni zikredin ben de sizi zikredeyim” (el-Bakara, 2/152) ifadesindeki hâle ulaşmak için hayal gücünü kullanmak gerekir. Hadîs-i şerifte “Beni zikreden kulumun celîsiyim” (el-Beyhakî, 2003: II, 171, nr. 670) buyuruyor. Buna göre aslında Allah’ı zikreden Allah’ın meclisinde onu zikretme şerefine ermiş olmaktadır. Sūfînin ilâhî mecliste zikri yaşaması için de yine hayal devreye girer. Hayal gücü Allah’a kullukta o kadar önemlidir ki, en büyük mertebe “Allah’ı görüyormuş gibi” (Buhârî, Tefsîr, 31/2) yapılan ibadettir. Bu açıdan sūfî, kişiliğinin tekâmülünde hayal gücünü en iyi şekilde kullanması gerekir.

Zikir sırasında Allah’ın meclisinde olan kişinin kalbi aslında bir ayna gibidir. Bu hususta “Mü’min kardeşinin aynasıdır.” (el-Mübarek, tsz.: 485 nr. 1378) hadîsinde “Mü’min” ifadesinin Allah’ın “el-Mü’min” ismi olduğuna dikkat çeken İbnü’l-Arabî’ye göre ilâhî sûretle yaratılan insan bu sayede ilâhî ahlak ile ahlaklanır (Bkz. İbnü’l-Arabî, 1272: III, 132).³ Bu manada İbnü’l-Arabî, kulun Allah’ın ahlâkı ile nasıl ahlaklanacağına dair, esmâ-i hüsnâyı şerhettiği eserinde, her bir ismi izah ederken, o isimle ahlaklanmanın ne manaya geldiğini açıklamıştır (Bkz., İbnü’l-Arabî, 1419/1999). Kişi zikir esnasında gönül aynasına Allah’ın huzurunda ilâhî tecellilerin yansıdığını hayal etmelidir. Bu durumda Allah’ı hangi ismi ile zikrediyorsa, o isim kişinin gönül aynasına yansiyacak ve zamanla zikretmesi ölçüsünde o ismin esrârî kendisinde zuhûr edecektir. Bir örnek olarak “er-Rahmân” isminin tecellisine eren kimse, bütün mahlûkâta karşı merhamet duygularıyla dolacaktır. “er-Rahîm” ismi sayesinde de ayrıca bütün mü’min kardeşlerine merhameti kuşanacak ve onlara muamelesi merhamet merkezli şekillenecektir.

Burada tarikatların sūfî kişiliğinin teşekkülünde, bahsettiğimiz şekilde tek tek isimler ile zikri değil, ism-i câmî olan “Allah” ismini ve bazı ana isimleri zikri tavsiye ettiklerini belirtmek gerekir. -Bu sayede bütün isimlerdeki hususiyetler, zikredende toplu olarak ortaya çıkacaktır.- Nakşibendilik gibi kalbin tasfiyesini merkeze alan tarikatlarda temel zikir, “Allah” ismidir. Bu hususta “İyi bilin ki ancak Allah’ı zikirle kalpler huzura erer” (er-Ra’d, 13/28.) âyeti kalp eğitiminde lafza-i celâlin önemini göstermektedir. Kâdirîlik gibi nefsin tezkiyesini merkeze alan tarikatlerde ise, ilk telkin edilen zikir kelime-i tevhittir. Bu sayede kişi nefsi emmâreden kurtulur (Bkz., Yılmaz, 2019: 235). Tezkiyeyi, müfessir sahâbi İbn Abbas’ın “Lâ ilâhe illallah” şeklinde tefsir etmesi (er-Râzî, 1999: XXXI, 135) nefis terbiyesinde temel hususun kelime-i tevhid olduğunu göstermektedir. Kelime-i tevhid zikri sayesinde sūfî kötülüklerden (fucûr) kurtulacak, iyiliklere (takvâ) kavuşacaktır.

³ İbnü’l-Arabî’ye göre âlemdeki en mükemmel ayna insan olduğundan, ilâhî tecellilerin en mükemmel yansımaları insan aynasında ortaya çıkar. (Bkz., Konuk, 1987, I, 158); Cenâb-ı Hak ilk önce onun kalbine, sonra da onun vasıtasıyla bütün âleme zât ve isimleriyle tecellî etmiştir (Bkz., Ögke, 2009: II, s. 85).

Hayal ile ilgili bir başka husus da, İbnü'l-Arabî'ye göre ontolojik açıdan bu âlemin hayal âlemi olmasıdır. “İnsanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar.” (Bu cümle hadis kaynaklarında Hz. Ali'nin sözü olarak geçer (Bkz. es-Sehâvî, 1985: I, 691, nr. 1240). hadisinden hareketle İbnü'l-Arabî, bu âlemin de rüyâ âlemi olduğu ve rüyâda görülen her şeyin ise hayal âleminden olduğunu belirtir. Dolayısıyla bir yönden bu âlem de hayal alemidir (İbnü'l-Arabî, tsz.B: 99).

Hayal konusuna zikirle irtibatı açısından bakılacak olursa, görünen âlemdeki mutlak sevgiliyi andıran ve aslında bir halay olan her şey, kişiye Allah'ı hatırlatır. Hayal gücünü nefsanî seviyelerden kurtaran kimse, rûhânî seviyelerde ona âlemdeki her şey -ki onlar hayaldir- Allah'ı hatırlatacak böylece Allah'ı zikretmiş olacaktır. Bu hususta İbnü'l-Arabî, âlemdeki her bir varlığı, kendisinde tecellî eden Allah'a ulaştırılan bir tecellî mahalli olarak görür (el-Hakîm, 1981: 488).

Zikrin sevgiliyi andıran bir hayal vasıtasıyla sevgiliyi hatırlamak olması, zikrin muhabbet ile ilişkisini ortaya koyduğunu belirtmiştik. Konu ile ilgili olarak Atâullah el-İskenderî, zikirde devamlılığın kişinin sevgisinin sebeplerinden olduğunu belirtir (İskenderî, 2008: 61). Seven sevdiğini çokça hatırlayacak ve bu sevginin tabiatı gereği hiç unutmayacaktır. Mevlânâ bu hususta kişinin kelime-i tevhid zikrini yapmadan aşk yolunun güzergâhını bulamayacağını söylemektedir (Konuk, 2008: IX, 415, nr. 1241). Mevlânâ burada aşkı, tevhidin semeresi olarak görmektedir (Okudan, 2007: 199-206).

Eşrefoğlu Rûmî ise ilâhî muhabbetin, kalp huzûru ile yapılan zikir sayesinde kişide zuhûr edeceğini ve Allah'tan başkasının muhabbetini, bu zikrin yok edeceğini söylemiştir (Rûmî, 1996: 384-388). Çünkü zikir, Atâullah el-İskenderî'nin de belirttiği gibi ilâhî aşkın ateşi olduğundan beraberindeki her şeyi yakıp, yok eder. Zikir ateşi kalpte Hakk'ın dışındaki her şeyi yok edeceği gibi, vücutta da haram gıdalardan kaynaklanan zararlı fazlalıkları yakarak atacaktır (İskenderî, 2008: 18-19).

Sonuç

Sonuç olarak hatırlamak ve anmak zikrin temel karakteridir. Sûfi, elest bezmini ve verdiği ahdi bu dünyada zikir sayesinde hatırlayarak, benliği bu çerçevede şekillenir. Hatırlamak unutmaktan sonra olduğundan, “Unuttuğun zaman Rabbi'ni hatırla” (Kehf, 18/24) âyeti bağlamında zikir, Allah'ı unutanın Allah'ı hatırlaması şeklinde anlaşıldığı gibi, Allah'ın dışındakileri -mâsivâ- unuttuktan sonra, Allah'ı hatırlamak şeklinde de anlaşılmıştır. Zikreden için her iki durumda geçerlidir. Allah'ı hatırlamak kişiyi iyiliklere sevkederken, Allah'ı unutmak kötülöklere zemin oluşturmaktadır. Allah'tan gâfil olmak, yapılan ibâdetlerde bile elde edilecek faydalara engel teşkil eder. Bu sebeple tasavvufta “zikr-i dâim” yani sürekli Allah'ı hatırlar hale gelmek hedeflenerek, aslında sürekli hayır üzere olmak sağlanmış olacaktır. Bu hale kavuşabilen bir sûfinin kişiliği kemâle ermiş demektir.

Zikirde hatırlamanın, sevgiliyi andıran bir hayal ile olması da, Allah'a muhabbetin zikir ile ilişkisini göstermektedir. Zikir, Mezkûr'a muhabbetin gereği olduğu gibi, kişide ilâhî muhabbetin ortaya çıkması çokça zikir sayesinde mümkündür. Sûfi için kâinattaki her varlık, Allah'ın tecellîsi olduğundan O'na işâret eder. Dolayısıyla âlemi bu gözle temâşâ eden, daima Allah'ı hatırlayacak, zikirde asıl istenilen hale kavuşmuş olacaktır. Bu hatırlama sayesinde murâkabeye eren sûfi, daima Allah'ın huzurunda olmanın şuuruyla beden ve kalbi kötü amellerden uzak duracak, sâlih amellere sınımsız sarılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd (1364/1945), el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire: Matbaatü Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Abdürrâzık, Mahmud (2004), el-Mu'cemu's-Sûfi, Cidde: Dâru Mâcid Asîfî.
- Durusoy, Ali (1998), “Hayal” (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir (2003), Şuabü'l-İman, thk., Abdülaliy Abdülhamîd Hâmid, Bombay: Mektebetü'r-Rüşd.

- el-Hakîm, Suad, (1981), el-Mu'cemü's-sûfi: el-Hikme fî Hudûdi'l-Kelime, Beyrut: Dâru Nedre.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Râgıb, (2012), el-Müfredât: Kuran Kavramları Sözlüğü, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları.
- el-İskenderî, İbn Atâullah (2008), Gönüllerin Neşesi Zikir, trc. Abdullah Mağfur, İstanbul: Üsküdar Yayınevi.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib (2003), Sevgiliye Giden Yolda Kalplerin Azağı: Kûtu'l-Kulûb, trc. Dilaver Selvi, Yakup Çiçek, İstanbul: Semerkand Yayıncılık.
- el-Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. (tsz.) ez-Zühd ve'r-Rekâik, thk., Habîburrahmân el-A' zamî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- er-Râzî, Fahreddin (1999), Mefâtihi'l-Gayb, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,
- es-Sehâvî, Muhammed (1985), el-Maksadu'l-Hasene, thk., Muhammed Osman Huşt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvud (tsz.), Sünenü Ebî Dâvud, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Gündüz, İrfan (1992), "Beyt" (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İbn Manzûr, (1994), Lisânu'l-Arab, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (1272), el-Fütühâtü'l-Mekkiyye, Beyrut: Dâru Sâdır,
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (1419/1999), Keşfü'l-mâ'nâ an esrâri esmâillahi'l-hüsân; thk. Pablo Benito, Kum: Menşuratu Behşayiş.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (1993), Tedbîrâtü'l-İlâhiyye, thk. Hasan Âsî, Beyrut: Müessesetu Buhsun.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (2010), Allah'ın isimlerinin sırları ve mânâlarının keşfi/Keşfü'l-mâ'nâ an sırrı esmâillahi'l-hüsân; trc. Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (tsz.A), el-Fütühâtü'l-Mekkiyye,; Bulak: Dâru't-Tıbaati'l-Mısriyye.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (tsz.B.), Fusûsu'l-Hikem, thk. Ebü'l-Alâ Affî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Konuk, Ahmed Avni (1987), Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul: İFAV yayınları.
- Konuk, Ahmed Avni (2008), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî Mesnevî-i Şerîf Şerhi, haz. Mehmet Demirci, Süleyman Gökbulut, Mustafa Tahralı, İstanbul: Kitabevi yayınları.
- Kökver, Mahmut (2018), "Hatırlama" ve Kur'an'î Bağlamda "Zikir", Journal of Analytic Divinity. cilt: II, sayı: 3, Ankara.
- Kutluer, İlhan (2000), "İnsan" (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Okudan, Rifat (tsz.), Mesnevî'de Aşk ve Tevhid İlişkisi, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler, 26-28 Ekim 2007, Şanlıurfa.
- Ögke, Ahmet (2009), İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, cilt: IX, sayı: 23, -"İbnü'l-Arabî" özel sayısı.
- Rûmî, Eşrefoğlu (1996), Müzekki'n-nüfus, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tek, Abdürrezzâk (2008), Tasavvufî Mertebeler -Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği-, Bursa: Emin Yayınları.
- Tenik, Ali - Göktaş, Vahit (2014), Tasavvufi Düşünce Zikir ve Zikrin Benlik İnşasına Etkisi, Toplum Bilimleri Dergisi, cilt: VIII, sayı: 15.
- Yılmaz, Hasan Kamil (2019), Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul: Ensar Neşriyat.